

DISKUSIE - POLEMIKY

K POVAHE JAZYKA

Martin KANOVSKÝ

Inšpiráciou na napísanie tohto článku bol pre mňa príspevok kolegyne Blaženy Švandovej publikovaný nedávno v *Organone* (pozri [6]). Nechcel by som, aby sa môj článok považoval za polemický, alebo aby sa chápal iba ako reakcia. Rád by som sa skôr pokúsil prezentovať alternatívny pohľad na "povahu jazyka", ako ponúka ona.

V článku Blaženy Švandovej je s dokonalou jasnosťou a precíznosťou prezentovaný ten pohľad na jazyk, ktorý zastávali a zastávajú štruktúralna lingvistika a semiotika, počnúc prelomovým vystúpením Ferdinanda de Saussure až po práce Umberta Eca. Ja sa vo svojom príspevku pokúsim ukázať, že tento (štruktúralno-semiotický) pohľad na jazyk bol ak už nie úplne prekonaný, tak aspoň výrazne revidovaný najnovším vývinom kognitívnej lingvistiky a psychológie.

Nebudem na tomto mieste opakovať všetky názory Ferdinanda de Saussure, pretože to uskutočnila Švandová so znalosťou veci a dôkladne. Uvediem iba niektoré z nich a pokúsim sa poukázať na ich slabé zázemie, prípadne rozpor s faktmi (čo nebude ich znevážením - iba taká koncepcia, ktorá za niečo stojí, sa môže dožiť cti, že bude empiricky vyvrátená, na rozdiel od mnohých iných koncepcií, ktoré si môžeme bez akejkoľvek ujmy jednoducho nevsimnúť).

Základnou de Saussurovou ideou je predstava, že jazyk je systémom diferencií, ktorý vzájomne prepája dve neurčité, amorfné a tvárne úrovne: neurčitú úroveň zvukov a neurčitú úroveň neusporiadaných ideí.¹

Na tomto mieste si treba všimnúť určité psychologické hypotézy, ktoré de Saussure zastáva, ich predpoklady a dôsledky, ktoré z nich vyvodzuje. Nedá sa poprieť, že podľa neho je sféra myslenia (podobne ako sféra zvukov) **pred** zásahom jazyka amorfná, neurčitá, kontinuitná a prakticky nekonečne tvárna. Až jazyk takpovediac "vysekáva" z tejto amorfnej a nečlenenej masy "významy" tým, že určitú časť tejto masy prepojí s určitou časťou inej kontinuitnej a amorfnej masy (sféry zvukov). Tým vytvára diskrétny jednotky alebo znaky (tie sú nedeliteľnou jednotou výrazu a významu).²

Z toho vyplýva jeden zrejmy záver, ktorý de Saussure neváhal dôsledne vyvodiť: Ak je to tak, potom nemôže existovať nijaké zreteľné a dištingtívne myslenie **bez** jazyka. To je de Saussurov apriórny a dôsledný záver: "...filozofi a lingvisti vždy svorne uznávali, že bez pomoci znakov by sme neboli schopní rozlíšiť od seba dve idey jasne a trvale" ([3], 139).

Pri všetkej úcte k filozofom a lingvistom sa domnievam, že pri takomto závere sa nemôžeme spoliehať na ich svornosť, ale musíme si uvedomiť, že ide o závažnú psychologickú hypotézu, ktorú je potrebné preveriť empiricky, rovnako ako predpoklady, na ktorých sa zakladá, a dôsledky, ktoré z nej vyplývajú. Skutočne je myslenie pred zásahom jazyka amorfnou, kontinuitnou a tvárnou masou? Naozaj nie

je možné rozoznať od seba dve i viaceré idey alebo reprezentácie v mysli bez jazykových znakov?

Další krok na ceste, po ktorej vykročil de Saussure, uskutočnili americkí lingvisti Edward Sapir a Benjamin Lee Whorf. Podľa ich slávnej hypotézy je dokonca aj základná percepcia (vrátane vnímania priestoru a času) determinovaná lingvistickým členením. Inak povedané, ľudia „vnímajú“ svet tak, ako im to umožnia lingvistické výrazy a ich vzťahy. Ak teda napríklad Hopiovia majú úplne inú kategorizáciu slovesných časov ako my, aj ich vnímanie časových súvislostí bude úplne iné. Ak majú Eskimáci (alebo Inuiti, aby sme boli presní) bohatšiu terminológiu týkajúcu sa snehu, pri pohľade na sneh aj „vidia“ odlišné veci, ako vidíme my.

Sapirova-Whorfova hypotéza v jej silnej podobe (lingvistické členenie determinuje percepciu) bola empiricky vyvrátená veľmi presvedčivým spôsobom (pozri [1], novší prehľad [2]). Kognitívni psychológovia zistili, že percepcia a rozlišovanie vôbec nie sú takými jednoduchými procesmi, ako sa predpokladalo, a identifikácia ani zďaleka nie je záležitosťou priradovania lingvistických výrazov.

Nechcem sa púšťať do špecializovaných podrobností a technických detailov, ale som presvedčený, že pri odpovedi na tieto otázky by sme sa nemali odvolávať na apriórne samozrejmosti a zostávať iba v abstraktnej rovine. Naopak, domnievam sa, že sa dá ukázať, dokonca pomerne jednoducho, že ľudská myseľ má určité kognitívne dispozície a mechanizmy, ktoré jej umožňujú vykonávať operácie s ideami aj bez príslušných jazykových výrazov.

Na tomto mieste by som chcel uviesť pomerne triviálny príklad veľmi rozvinutej rozlišovacej kognitívnej schopnosti mysle v doméne, ktorá je naopak mimoriadne chudobná na lingvistické výrazy. Mám na mysli perceptívnu doménu **vôní** (príklad je s čiastočnými zmenami a doplnkami prevzatý zo [4], 127 a n.). Tejtó doméne sa ani zďaleka nevenovalo toľko pozornosti ako perceptívnej doméne videnia (napríklad vnímaniu a terminológii farieb). Na rozdiel od farieb nemáme pre doménu vôní toľko lingvistických termínov ako pre farby. Dokonca aj tie, ktoré máme, sú skôr nepriame - charakterizujú skôr objekt vône ako vôňu: konvalinková vôňa, levanduľová vôňa atď. Podľa saussurovskej tézy by sme nemali byť schopní rozoznať širšie spektrum vôní, a ak aj, tak iba konfúzne, pretože jazyková delimitácia v tejto doméne je mimoriadne slabá. Avšak už elementárna introspekcia, nehovoriac o experimentoch, ukazuje, že to nie je tak. Mnohí z nás dokážu rozoznať a identifikovať desiatky vôní, či už priamo vnímaním alebo pri spomienke. Semiotici by mohli takéto identifikácie (alebo mentálne reprezentácie) nazvať znakmi, ale ťažko by dokázali obhájiť, že ide o lingvistické znaky v saussurovskom zmysle, t. j. o presne delimitované spojenie lingvistického výrazu a významu. Dalo by sa zrejme súhlasiť s tým, že ide o znaky podľa chápania Charlesa S. Peircea, avšak Peirceove znaky ani zďaleka neboli výlučne znakmi lingvistickými.

Nemusíme však vchádzať až do oblasti vôní. Aj pri oveľa elementárnejších kognitívnych aktoch identifikácie a rozlišovania sa zaoberáme bez lingvistickej kategorizácie. Subjekt vôbec nemusí poznať lingvistický výraz pre „brezu“ a „jedľu“, aby ich dokázal identifikovať a rozlíšiť, ba takéto lingvistické výrazy ani nemusia existovať. Ak subjekt vníma jedľu a porovnáva svoj aktuálny vnem s mentálnou reprezentáciou, ktorú si vyvolal z pamäti, a tým identifikuje daný objekt, ide o

kognitívny akt, do ktorého vôbec nemusí (hoci môže) vstúpiť lingvistický výraz. Podmienkou lingvistického výrazu je aktivizácia mentálnej reprezentácie, ale naopak to neplatí - mentálna reprezentácia môže byť vyvolaná z pamäti aj bez spojenia s lingvistickým výrazom. Akt vyvolania mentálnej reprezentácie z pamäti ani akt aktuálneho vnímania nie sú lingvistickými operáciami, hoci ich môžu lingvistické operácie sprevádzať. Domnievam sa, že je máťuce robiť z lingvistických operácií podmienku mentálnych operácií.

Samozrejme, zástancovia semiotiky by sa mohli pokúsiť vyvrátiť tieto námietky tvrdním, že sám proces kognitívneho rozoznávania je lingvistický. Ak dokážete jasne a dištinktívne rozlíšiť a identifikovať nejakú reprezentáciu, stáva sa pre vás znakom, a teda reprezentáciou aspoň potenciálne lingvistickou. Každý akt identifikácie a rozlíšenia je teda *eo ipso* znakový, a teda lingvistický.

Som presvedčený, že táto argumentácia je od základu mylná a je iba príkladom *hysteron proteron*. Ide jednoducho o apriórne vyhlásenie kognitívnej schopnosti za schopnosť lingvistickú. Pokiaľ nie sme schopní s nejakou reprezentáciou operovať lingvisticky (vrátane lingvistickej komunikácie), nevidím nijaký dôvod, prečo by sa mala nazývať lingvistickou. Išlo by o jednoduché (a nepodložené) vyhlásenie, že všetky kognitívne operácie mysle sú vlastne lingvistickými operáciami. To by bola ešte silnejšia hypotéza ako Sapirova-Whorfova. Tá tvrdí iba to, že lingvistické operácie **determinujú** kognitívne operácie (čo už samo osebe predpokladá rozdiel medzi nimi). Uvedená hypotéza by tvrdila, že kognitívne operácie mysle sú lingvistickými operáciami. Myslím si, že táto hypotéza je v úplnom rozpore so všetkým, čo vieme o fungovaní ľudskej mysle. Súhlasím s tým, že všetky lingvistické operácie sú kognitívnymi operáciami, ale nie s tým, že všetky kognitívne operácie sú lingvistickými. Trieda kognitívnych operácií je širšia ako trieda lingvistických operácií.

Jazyk a jeho štruktúry i operácie zohrávajú významnú úlohu pri nakladaní s mentálnymi reprezentáciami. Organizácia pojmového poznania nie je možná bez lingvistických operácií. Je však príliš zužujúce obmedzovať celú mentálnu aktivitu iba na pojmové poznanie. Kognitívne mechanizmy mysle pracujú aj s jednotkami, ktoré ani zďaleka nie sú pojmi. Každý človek je schopný vytvárať si nespočetné množstvá mentálnych reprezentácií (všetkého možného), no iba zlomok z nich dosiahne pojmovú úroveň a dostane sa až po rovnu lingvistických výrazov. Na to sa dá prísť okrem introspekcie a experimentov aj jednoduchou logickou úvahou: kombinatorické možnosti ľudskeho mozgu pri tvorbe a nakladaní s mentálnymi reprezentáciami o mnoho rádov presahujú dokonca aj všetky možné kombinácie slovnej zásoby aktuálneho jazyka, aj keby daný jazyk nemal výrazné morfológické a syntaktické obmedzenia, ktoré mnohé z týchto kombinácií vylučujú.

De Saussurova hypotéza má ešte jeden neblahý dôsledok: veľmi ťažko sa dá zladíť s procesom osvojovania si nových poznatkov. Podľa nej by človek nemal rozoznávať alebo identifikovať nové idey alebo byť schopný určitých vnemov, pokiaľ si neosvojí príslušné lingvistické inštrumentárium. Nezdá sa však, že je to tak - deti sú schopné identifikovať a rozlišovať oveľa bohatšie spektrum vnemov a mentálnych reprezentácií, ako je ich lingvistické inštrumentárium. Semiotici však mali vždy problémy s vývinovou psychológiou a málokedy testovali svoje hypotézy v tejto

oblasti. Naopak, už od de Saussura s nesmiernou obľubou uvádzali ako príklady skôr umelé jazyky: posunkovú reč, Morseho abecedu atď. O umelých jazykoch sa nedá pochybovať, že ich základom je lingvistický kód. V prípade prirodzených jazykov ich spojenie s mentálnymi operáciami okrem kódu ovplyvňujú aj iné kognitívne mechanizmy (napríklad inferencie - pozri [5]).

Kognitívna lingvistika sa po Chomského vystúpení vzdala de Saussurovej predstavy, že myslenie je "amorfnou masou", do ktorej jazyk vtlača svoje formy či diferencie. Diferencované kognitívne schopnosti, dizajnované evolúciou, sa v ľudskej mysli nachádzajú nezávisle od jazykových delimitácií. Práve jazykové delimitácie budujú na týchto kognitívnych schopnostiach a sú od nich závislé, nie naopak. Oblasť lingvistiky bola vlastne jednou z prvých, v ktorej sa zrútila veľmi pohodlná, veľmi tradičná a veľmi mylná predstava, že ľudská myseľ je prázdna nádoba, *tabula rasa*, amorfná a plastická masa, do ktorej **musí** niekto alebo niečo ("Boh", "kultúra", "výchova", "jazyk", "spoločnosť", "gény" - dosad'te si to, čo sa vám hodí) naplniť obsahy alebo vtlačať formy. Dnes sa už zdá absurdnou predstava, že myseľ (alebo mozog) je vlastne oveľa jednoduchším orgánom ako ruka či srdce, ktoré sú jednoznačne evolučne dizajnované. Okrem pohodlnosti teoretikov nevidím jediný dôvod, prečo by mala byť práve ľudská myseľ nekonečne plastickou, tvárnou a amorfnou masou.

Oveľa užitočnejšie bude zdať sa takejto predstavy a všetkých predstáv, ktoré na ňu nadväzujú, napríklad aj tej, ktorou svoj článok uzatvára Blažena Švandová: "Zkoumat stavbu již hotového jazyka, jehož významy jsou dány apriori, strukturu, jejíž jednotlivé prvky jsou navzájem jasně a zřetelně odděleny (delimitovány) a kde významy jsou ostře vymezené abstraktní objekty ve smyslu idejí klasického platonismu, znamenají vstoupit do sféry jazyka, kterou ovládá LOGOS" ([6], 133).

Je veľmi lákavé predstavovať si, že veci sa majú taktó. Nesmierne by sa tým uľahčila práca lingvistov a psychologov. Obávam sa však, že aj tento sen je iba jedným z mnohých platónskych snov o dokonalej čistote ideí a zostane navždy iba snom. Ja by som však navrhol konečne sa z neho prebudiť a uvedený citát by som prepísal taktó: "Skúmať stavbu neustále sa tvoriaceho a živého jazyka, ktorého významy sú dané a posteriori a vždy dočasne a náhodne, nespočetnými kognitívne sprostredkovanými sociálnymi interakciami, štruktúrou, ktorej jednotlivé prvky sú vzájomne premiešané a (nedokonale) poprepájané a kde významy sú neostro vymedzenými konkrétnymi reprezentáciami mysle v zmysle *doxa*, znamená vstúpiť do sféry jazyka, ktorú síce ovláda TAXIS, ale rozhodne nie LOGOS."

Takýto výskumný program podľa mňa oveľa lepšie zodpovedá skúmaniu prirodzeného jazyka. Švandovej program má síce určité uplatnenie v logike a matematike, ale na skúmanie prirodzeného jazyka je dokonale bezcenný, ba dokonca škodlivý. Jazyk (na veľkú zlosť matematikov a logikov) nebol evolúciou dizajnovaný na to, aby komunikoval jasné, zreteľné a delimitované platónske idey, ale nejasné, konfúzne a vzájomne poprepájané mentálne reprezentácie. Áno, po určitom úsilí a úpravách je jazyk schopný komunikovať aj jasné a zreteľné idey, tak ako hadí jed je schopný po určitom úsilí a určitých úpravách liečiť mnohé choroby. To však nič nemení na fakte, že inkriminovaný jed nebol evolučne dizajnovaný prírodným výberom na túto umelú funkciu liečenia, ale na celkom inú funkciu. Je veľký rozdiel,

či skúmame prirodzenú funkciu hadieho jedu či jazyka alebo viaceré z možných umelých použití, ktoré sú v každom prípade vedľajším produktom. Nemali by sme si však zamieňať jedno za druhé, pretože na to môžeme doplatiť, tak ako by na svoj postup doplatil človek postihnutý reumou, ktorému by sa minul liek vyrobený na báze hadieho jedu a on by išiel nastaviť chodidlo štrkáčovi.

*Katedra etnológie & Inštitút sociálnej a kultúrnej antropológie
Filozofická fakulta UK, Gondova 2, 818 01 BRATISLAVA
e-mail: kanovsky@phil.uniba.sk*

POZNÁMKY

¹ Tu sa Švandová nedokázala ubrániť malej nepresnosti, keď stotožňuje tieto neusporiadané úrovne s jazykovými výrazmi na jednej strane a významami na druhej strane: "Jazyk je štruktúra ustávajúca s dvou tvárnymi paralelné bĕžícich abstraktných plánu, neurčitého plánu zvuku či jazykových výrazu a neurčitého plánu neusporiadaných idejí či významu" ([6], 126). Konjunktívne spojenie "či" tu vôbec nie je na mieste. Z neurčitých zvukov sa podľa de Saussura stávajú jazykové výrazy a z neusporiadaných idejí zasa významy až zásahom jazyka. Pred zásahom jazyka a delimitáciou týchto neurčitých úrovní nejestujú nijaké výrazy ani významy. Vôbec to teda nie je tak, že jazyk iba spája vopred jestvujúce výrazy s vopred jestvujúcimi významami. Tie vznikajú *ex nihilo* delimitačným zásahom jazyka. Švandová na tomto mieste nepresne zmiešava dve roviny: jazyk ako **abstraktnú štruktúru** (výrazy a významy) a **materiálne komponenty**, ktoré jazyk delimituje (tie a iba tie sú "neurčité" a "tvárne"). Celý jej nasledujúci odsek je potom mátluci: nemá nijaký zmysel pýtať sa, či sú označujúcim "zvuky hlasu, atramenty písma, záznamy v počítači" atď. De Saussure jasne vraví, že označujúcim nie je "zvuk", ale "akustický obraz" ako abstraktná jednotka.

² Tu je potrebné kvôli spravodlivosti poznamenať, že de Saussure nebol vôbec spokojný s touto svojou ranou koncepciou a asi by mal veľké výhrady proti uverejneniu svojho **Kurzu** v tej podobe, ktorú mu dali Secheyae a Bailly. Z jeho pozostalosti vyplýva, že sa snažil opustiť práve predstavu amorfných úrovní, ktoré vstupujú ako zložky do jazykového znaku. Neskôr chcel nahradiť pojem znaku ako dvojitej jednoty pojmom séma, ktorá sa mala definovať bez akejkoľvek súvislosti s amorfnými úrovňami iba vzťahom k ostatným sémam, tvoriac tak tzv. parasému. Tým sa svojou koncepciou priblížil ku koncepcii Ch. S. Peircea, ale to by som tu nechcel rozoberať. Tento „de Saussure II“ však nemal veľký vplyv a dodnes si jeho zásadné modifikácie uvedomujú iba špecialisti. Na dejiny lingvistiky mal vplyv iba Saussure **Kurzu**, ktorého prezentuje Švandová.

LITERATÚRA

- [1] BERLIN, B. & KAY, P. (1969): **Basic Colour Terms**. University of California Press, Berkeley.
- [2] PINKER, S. (1994): **The Language Instinct**. Penguin Books, London.
- [3] SAUSSURE, F. de (1966) [1913]: **Kurs obecní lingvistiky**. Academia, Praha.
- [4] SPERBER, D. (1974): **Le Symbolisme en général**. Hermann, Paris.
- [5] SPERBER, D. & WILSON, D. (1986): **Relevance: Communication and Cognition**. Blackwell, Oxford.
- [6] ŠVANDOVÁ, B. (2000): Dvojí povaha jazyka. In: **Organon F 7**, 2000, č. 2, 121-135.